

JANUSZ K. KOZŁOWSKI
JOACHIM ŚLIWA

DEIR EL-BAHARI

(Badania misji archeologicznej Uniwersytetu Jagiellońskiego w roku 1974)

W lutym i marcu 1974 r. zostały podjęte badania prahistoryczne we wschodniej części Gebła tebańskiego przez misję Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego. Badania te stanowią integralną część projektu kompleksowej monografii Deir el-Bahari, opracowywanej przez Polską Stację Archeologii Śródziemnomorskiej w Kairze pod kierunkiem prof. dr. K. Michałowskiego. Celem podjętych prac, obok badań nad rozwojem osadnictwa prahistorycznego w tym rejonie, jest przede wszystkim rozwiązanie problemu eksploatacji krzemienia w Geblu tebańskim w czasach prahistorycznych i późniejszych, ze szczególnym zwróceniem uwagi na pracownie obróbki krzemienia, w których stosowano lewaluaskie i górnopaleolityczne techniki rdzeniowania.

Wokół powierzchniowych stanowisk występujących na osadach aluwialnych w dnach dolin rozcinających Gebel tebański, a także w osadach stokowych i na powierzchniach erozyjnych samego Gebła narosło wiele spornych i często pozbawionych podstaw hipotez i poglądów. Materiały z tych stanowisk zasilły prawie wszystkie większe zbiory europejskie, będąc przedmiotem najprzeróżniejszych prób interpretacji chronologicznych i kulturowych. W tej sytuacji, a także wobec stale postępującego niszczenia stanowisk przez różnych kolekcjonerów-amatorów, niekiedy nawet profesjonalnych archeologów, powstała konieczność przeprowadzenia systematycznych badań celem zachowania pozostałej jeszcze części materiału oraz próby rekonstrukcji zespołów i warunków ich występowania.

Pierwsze zbiory krzemiennego materiału prahistorycznego w 2 poł. XIX w. przeprowadzili w Geblu tebańskim M. Arcellin, E. Lartet i A. Pitt-Rivers. Ten ostatni próbował ustalić relację pomiędzy wyrobami krzemiennymi a osadami wiązanyymi wówczas z akumulacją Nilu.

Pierwsze systematyczne zbiory z próbą wyróżnienia poszczególnych stanowisk, niestety bardzo rozległych i ogólnie tylko lokalizowanych, przeprowadził G. Schweinfurth, którego kolekcja przez długi czas pozostawała główną podstawą do znajomości paleolitu Egiptu¹. Dalsze studia w tym rejonie skupiły się przede wszystkim wokół problematyki geologicznej i geomorfologicznej. R. Cottevieuille-Giraudet w początku lat trzydziestych zwrócił uwagę na występowanie stanowisk prahistorycznych na różnych wysokościach nad doliną zalewową Nilu, próbując interpretować ten fakt jako wskazówkę wieku relatywnego stanowisk². Należy podkreślić, że hipoteza Cottevieuille-Giraudeta opierała się na mylnej interpretacji ujawnionych

¹ G. Schweinfurth, *Steinzeitliche Forschungen in Oberägypten*, „Zeitschrift für Ethnologie”, t. 36: 1904, s. 766—824.

² R. Cottevieuille-Giraudet, *L’Égypte avant l’histoire*, BIFAO, t. 33: 1933, s. 1—47.

przez erozję, poszczególnych powierzchni strukturalnych wapieni, z których zbudowany jest tebański Gebel, jako właściwych terasów erozyjnych.

Błędną interpretację stratygraficzno-geologiczną regionu tebańskiego zaproponowali także K. S. Sandford i W. J. Arkell, sugerując istnienie wielkiej sedymentacji na pograniczu pliocenu i plejstocenu (Gulf deposits), a następnie dopiero rozbudowanego systemu czterech terasów erozyjno-akumulacyjnych, z których terasy o wysokości względnej 10 m i 3 m były interpretowane jako środkowopaleolityczne³. Terasy te wyróżnili Sandford i Arkell w rejonie Medinet Habu i Doliny Królowych. Późniejsze badania wykazały zasadniczą błędność koncepcji Sandforda i Arkella, szczególnie w odniesieniu do interpretacji chronologicznej następstwa procesów akumulacyjnych i erozyjnych.

Zasadniczy przełom w badaniach nad prahistorią Górnego Egiptu przyniosły dopiero ostatnie prace R. Saida, R. Schilda i F. Wendorfa. Badania te, choć nie dotyczyły bezpośrednio Gebła tebańskiego, przyczyniły się jednak do rozwiązania zasadniczych problemów stratygrafii plejstocenijskich osadów Nilu oraz nakreśliły podstawy rozwoju przemysłów górno- i schyłkowopaleolitycznych w tym regionie⁴. Dzięki badaniom wymienionych wyżej autorów wyróżniono w odcinku doliny Nilu pomiędzy Dendarą a Esną starsze formacje Nilu właściwego (Dendara i Quena odpowiadające „Gulf deposits” Sandforda) oraz osady mułowe młodsze, wraz z wydłami, objęte równiną zalewową, zawierające materiały górno- i schyłkowopaleolityczne (formacje Dibeira i Arkin oraz Ballana i Sahaba). Synteza plejstocenu i prahistorii tego terenu przedstawiona przez Saida, Schilda i Wendorfa jest głównym punktem odniesienia dla referowanych tu badań, szczególnie iż dotyczą one stanowisk głównie pracownianych, pozbawionych kontekstu geologicznego, tym samym wymagających nawiązania do inwentarzy „domowych”, dobrze datowanych geologicznie.

Poczynając od roku 1970, mieszana ekipa francusko-egipska zajmuje się szczegółową inwentaryzacją stanowisk prahistorycznych w masywie tebańskim. Badania te były poprzedzone dokładnymi zdjęciami topograficznymi oraz geomorfologicznymi, które przyniosły wiele cennego materiału, szczególnie dotyczącego charakterystyki geomorfologicznej Gebła. Niestety, wyniki badań prahistorycznych poza ogólnym zestawieniem ważniejszych punktów występowania materiału litycznego na powierzchni nie przyniosły bardziej szczegółowych informacji o poszczególnych stanowiskach i ich inwentarzach. W dodatku rezultaty te były przedstawione na podstawie przestarzałego systemu klasyfikacji kulturowo-chronologicznej, uwzględniającego mało precyzyjne pojęcia europejskie (Micoquien, Levalloisien, Epi-levalloisien) lub zdezaktualizowane jednostki afrykańskie (Khargien)⁵. Obniża to znacznie wartość pożytecznej niewątpliwie akcji inwentaryzacyjnej ekipy francusko-egipskiej „Centre de Documentation et d'Études sur l'Ancienne Egypte” (w skrócie CEDAE), a także utrudnia znacznie nawiązanie tych rezultatów do badań naszej misji.

Jednym z szczególnie interesujących problemów związanych ściśle z badaniami Gebła tebańskiego jest występowanie rytów naskalnych, uważanych za prahistoryczne. W masywie tebańskim występują też licznie graffiti hieroglificzne i hieratyczne. Zainteresowanie nimi sięga schyłku XIX w. i dotyczyło głównie

³ K. S. Sandford, W. J. Arkell, *Palaeolithic Man and the Nile Valley in Nubia and Upper Egypt*, „The Chicago University Oriental Institute Publications”, t. 17: 1933, passim.

⁴ R. Said, F. Wendorf, R. Schild, *The Geology and Prehistory of the Nile Valley in Upper Egypt*, APolona, t. 13: 1970, s. 41—60.

⁵ F. Débono, *Études des dépôts de silex*, [w:] *Graffiti de la Montagne Thébaine*, t. I, z. 2, 1971, s. 24—31; tegoż, *Frange du Sahara Thébain — prospection préhistorique*, [w:] *Graffiti de la Montagne Thébaine*, t. I, z. 3, 1972, s. 28—54.

Ryc. 1. Deir el-Bahari. Widok na stanowiska 11/74, 15/74, 16/74, znajdujące się na obrzeżeniu kotliny oraz widok górnych żwirów występujących na wysokości ok. 200 m n.p.m.

View of sites 11/74, 15/74 and 16/74 situated on the fringe of the valley and view of the upper gravels occurring at the height of some 200 m above sea-level

obiektów z okresu faraonńskiego. Akcję systematycznego penetrowania Gebła oraz kopiowania i publikowania odnajdywanych graffiti zainicjował W. Spiegelberg, którego dzieło podjęli B. Bruyère i J. Černý. Kompleksowe opracowanie zagadnienia zapewniła dopiero podjęta w ostatnich latach szeroko zakrojona akcja realizowana przez CEDAE przy współudziale J. Černego, Ch. Desroches-Noblecourt i ich współpracowników⁶.

Odmienne wygląda sprawa tzw. graffiti prehistorycznych. Jest ich znacznie mniej i występują tylko w jednym skupisku. Do tej pory stanowiły jedynie przedmiot badań R. Cottevielle-Giraudeta⁷, natomiast w pracach ekipy CEDAE potraktowane zostały marginalnie. W trakcie prac prowadzonych w 1974 r. skopiowaliśmy cały zespół graffiti prehistorycznych wnosząc szereg uzupełnień i poprawek i uzyskując m.in. nowe dane pozwalające wysunąć pewne sugestie odnośnie do chronologii tych interesujących przedstawień.

STANOWISKA PRACOWNIANE I PROBLEM EKSPLOATACJI KRZEMIENIA

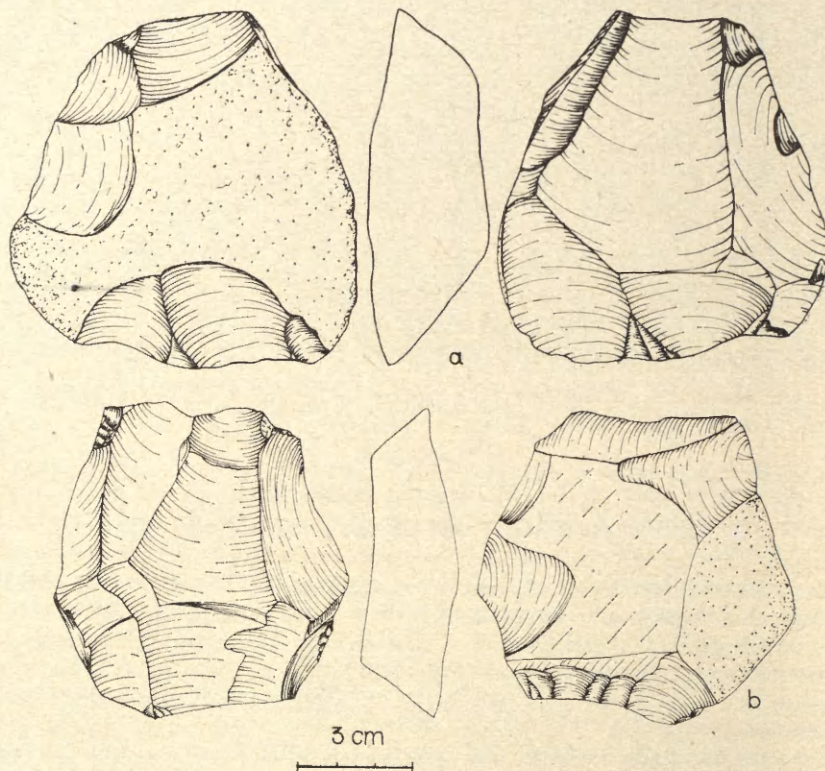
Większość stanowisk występujących w masywie tebańskim, m.in. w kotlinie Deir el-Bahari, to stanowiska typu pracownianego, związane z obróbką miejscowych krzemieni. Krzemienie te występują w wapieniach marglistych z *Lucinea*

⁶ *Graffiti de la Montagne Thébaine*, t. I—V.

⁷ R. Cottevielle-Giraudet, *Gravures préhistoriques de la Montagne Thébaine*, BIFAO, t. 30: 1930, s. 545—552; tegoż, *L'Égypte...*, s. 68, fig. 45, pl. VI.

thebaica oraz w wapieniach białych, pozbawionych skamielin przewodnich, o łącznej miąższości ok. 195 m⁸. Stanowiska pracowniane są w większości powierzchniowe, usytuowane na powierzchniach erozyjnych przedczwartorzędowych lub w obrębie stokowych pokryw gruzistych (ryc. 1).

Pomimo ubóstwa narzędzi można próbować określić chronologię i przynależność kulturową stanowisk pracownianych, opierając się przede wszystkim na technikach rdzeniowania. Na omawianym terenie nie znaleziono dotychczas bezspornych narzędzi dolnopaleolitycznych. Eksploatacja pracowniana krzemieni tebańskich rozpoczyna się w paleolicie środkowym i jest przede wszystkim domeną

Ryc. 2. Deir el-Bahari. Rdzenie lewaluaskie ze stanowisk 3/74 i 10/74
Levallois cores from sites 3/74 and 10/74

przemysłów lewaluasko-mustierskich (stanowiska 16/74 i 21/74). Ponadto pojedyncze okazy rdzeni typu lewaluaskiego występują w stanowiskach 1/74 i 10/74 (ryc. 2a, b). W jednym z tych stanowisk (3A/74) wystąpiły okazy ostrzy trzoneczkowatych sugerujące możliwość powiązań z kulturą ateryjską.

Znacznie bardziej intensywna była eksploatacja krzemieni tebańskich w okresie górnego paleolitu. Niektóre stanowiska można wiązać z wczesną fazą górnego paleolitu o rozwiniętej technice wiórowej (tzw. kultura „A” wg Saida, Schilda i Wendorfa)⁹. Należy tutaj zaliczyć inwentarze z dużymi rdzeniami wiórowymi jednopiętowymi o pełnej zaprawie przygotowawczej, które dostarczyły także dra-

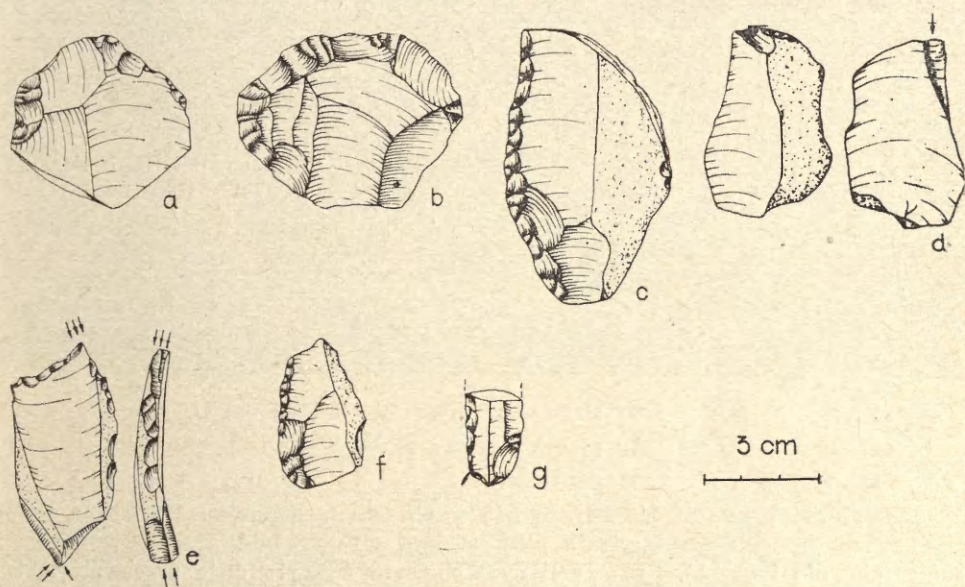
⁸ R. Said, *The Geology of Egypt*, Amsterdam—New York 1962, s. 93.

⁹ F. Wendorf, R. Said, R. Schild, *Palaeolithic Sites in Upper Egypt*, APolona, t. 13. 1970, s. 19—42.

paczy, zgrzebeł, narzędzi zębatych, łuszczeni, ryłców i przekłuwaczy (stan. nr 4/74, 11/74, 16/74, 20/74 i częściowo prawdopodobnie też 21/74).

Następną fazę, także ze starszego odcinka górnego paleolitu, reprezentują stanowiska, które dostarczyły elementów techniki halfiańskiej (rdzenie halfiańskie, małe rdzenie jednopiętowe wiórowe, wysokie drapacze i in.). Na omawianym terenie zaliczyć tu można jedynie stanowisko 8A/74.

Pozostałe stanowiska reprezentują paleolit schyłkowy. Można wyróżnić inwentarze o cechach techniki lewaluaskiej i wiórowej w połączeniu z narzędziami zębatymi i zgrzebełami (stan. 2/74) nawiązujące do tzw. kultury „C” oraz inwentarze wyłącznie o technice wiórowej mikrolitycznej z rdzeniami jedno- i dwupiętowymi (stan. 15/74), jak w przemyśle fakhuryjskim¹⁰. Te ostatnie bardzo rzadkie.

Ryc. 3. Deir el-Bahari. Stanowisko 14A/74:

a, b — drapacze; c — wiórowiec; d, e — ryłce; f, g — tylczaki

Site 14 A/74:

a, b — end scrapers; c — retouched blade; d, e — burins; f, g — backed blades

Najlichniesze ślady eksploatacji krzemienia są jednak związane z późnopaleolitycznymi przemysłami o technice lewaluaskiej, wiórowej i mikrolitycznej, którym towarzyszą tylczaki, półtylczaki, wiórki retuszowane i ryłce (ryc. 3). Odpowiadają one prawdopodobnie kulturom „G” lub „H”, wydzielonym przez Saida, Schilda, i Wendorfa (stan. 1/74, 4/74, 13/74, 14/74, 21g/74).

Na zakończenie wspomnieć też należy o śladach narzędzi typologicznie nawiązujących do kultury sebilskiej (stan. 13/74).

W okresie neolitycznym największa aktywność pracowni krzemieniarskich była związana z kulturą Nagada, której ludność produkowała półsurowiec wiórowy i odłupkowy, jak również półwytwory narzędzi bifacjalnych, m.in. sierpów i siekier (stan. 1/74, 5/74, 6/74, 20/74).

¹⁰ Wendorf, Said, Schild, *l. cit.*; D. Lubbel, *The Fakhurian — A Late Palaeolithic Industry from Upper Egypt*, [w:] *The Geological Survey of Egypt — Paper no 58*, Cairo 1974, *passim*.

Ryc. 4. Deir el-Bahari. Widok nawisu skalnego
View of the rock-shelter

Działalność pracowni nie kończy się w okresie faraonskim. Wyrabiano wówczas ze skrzemieniałego wapienia piki, służące do drążenia grobów w miękkiej skale (głównie łupkach). Na omawianym obszarze odkryto duże pracownie takich narzędzi (stan. 1, 4, 8, 9, 14, 15/74).

BADANIA GRAFFITI PRAHISTORYCZNYCH

Zespół tebańskich graffiti prahistorycznych znajduje się w płytkim nawisie skalnym u podnóża dominującego nad nekropolią wzniesienia el-Qurn, na jego zboczu południowym, w odległości ok. 60 m od ścieżki prowadzącej z Deir el-Medina do Doliny Królów. Stanowisko znajduje się na wysokości ok. 310 m n. p. m. (ryc. 4). Według nomenklatury wprowadzonej przez ekipę CEDAE jest to „section 148”¹¹; zlokalizowane w trakcie prac tej ekipy przedstawienia otrzymały numeryację 3267—3277 oraz 3323¹².

Nawis charakteryzuje się małej miąższości osadami złożonymi prawie wyłącznie z gruzu wapiennego słabo zwiertzałego, przechodzącego w pokrywę gruzową na stoku. Miąższość tej pokrywy wynosi najwyżej do 0,5 m, przy czym dno nawisu stanowi powierzchnia strukturalna półki skalnej, natomiast stok jest erozyjną powierzchnią zwiertzałych wapieni marglistych z *Lucinea thebaica*.

Omawiane przedstawienia wyrzyte zostały na stosunkowo dużych płaszczyznach

¹¹ *Graffiti de la Montagne Thébaine*, t. I, z. 3, 1972, s. 8.

¹² Wg oznaczeń naniesionych *in situ*.

skał wapiennych o żółtobrunatnej, a w niektórych miejscach znacznie ciemniejszej patynie. Część przedstawień wykonano narzędziem o szerszym ostrzu (ryc. 5; 6 c), ryt innych jest znacznie cieńszy i głębszy (ryc. 6 a, b, d, e, g, h).

Jeden z rytów jest odosobniony (ryc. 6 g) i znajduje się w części schroniska położonej na zachód od dużej szczeliny skalnej. Pozostałe przedstawienia stanowią rodzaj „fryzu” umieszczonego na powierzchni skał na wysokości sięgającej maksymalnie wzrostu człowieka (od poziomu półki skalnej).

Jeden obiekt wykonany został odmienną techniką; kontur namalowano na ciemno spatynowanym tle skały roztworem jasnej glinki (ryc. 6 f).

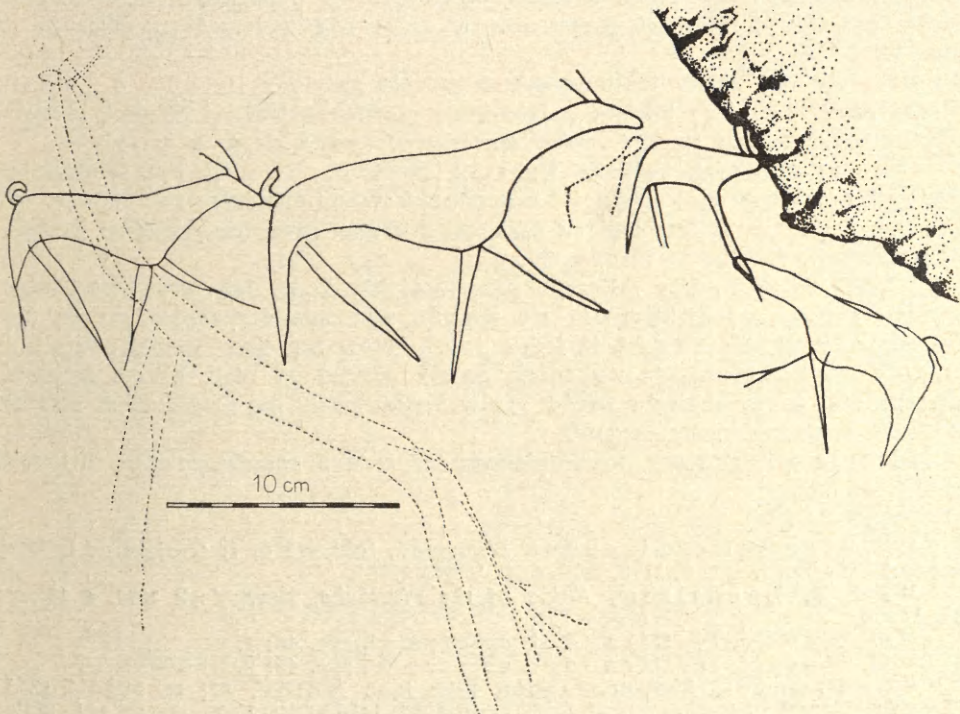
Zastosowana przez nas robocza numeracja odpowiada rozmieszczeniu rytów, licząc od strony lewej ku prawej. Należy tu jednak zaznaczyć, że niektóre przedstawienia zachodzą na siebie, przecinają się, niektóre tworzą większe zespoły o wspólnych cechach stylistycznych. Większość rytów jest dobrze zachowana, nieliczne tylko stanowią fragmenty sylwetek zwierzęcych.

Na powierzchni skały znajdują się również nie omawiane tutaj ryty nie stanowiące sprecyzowanych przedstawień, np. poziomo ułożone zygaki oraz linie pionowe lub ukośne itp.

W stosunku do przerysów opublikowanych przez R. Cotteville-Giraudeta wniesiono pewne poprawki i uzupełnienia; niektóre przedstawienia nie zostały przez niego w ogóle zarejestrowane (ryc. 6 c, f, g, h).

Biorąc pod uwagę kryteria stylistyczne, technikę wykonania rytów oraz ich spatynowanie, a także tematykę przedstawień wyróżniono wśród nich pewne grupy i zespoły.

I. Wśród całej serii rytów z omawianego nawisu szczególną uwagę wzbudza jednorodny stylistycznie zespół złożony z naturalistycznych przedstawień czterech

Ryc. 5. Deir el-Bahari. Graffiti z nawisu z przedstawieniem gazel
Graffiti from the rock-shelter representing gazelles

gazel (ryc. 5)¹³. Na ścianie skalnej widoczne są ślady ciemnej patyny. Ryt jest dość szeroki, jaśniejszy od tła. Pomiędzy trzecią a czwartą sylwetką znajduje się nieudolny ryt późniejszy, wykonany odmiennie stylistycznie za pomocą cieńszego narzędzia. Ostatnie zwierzę z lewej strony zachodzi na ryt przedstawiający zwierzę o długich nogach i smukłym tułowiu przechodzącym w długą szyję (żyrafa?).

II. Do kolejnej grupy zaliczono przedstawienia łodzi oraz serię niewielkich sylwetek zwierząt. Interesujący jest zespół zachodzących na siebie, przesuniętych względem siebie rytów z przedstawieniem łodzi o zbliżonym kształcie i rozmiarach (podstawą reprodukowanej ilustracji jest ryt najwyraźniejszy, o najbardziej zdecydowanej linii — ryc. 6h). Przedstawienia te pozwalają na wysunięcie pewnych wniosków natury chronologicznej. Ryt jest cienki, głęboki, mocno spatynowany na ciemno, zbliżony do koloru tła. Zasadniczy kształt łodzi analogiczny jest do przedstawień znanych z naczyń kultury Nagada II (z pominięciem licznych wioseł)¹⁴. Zbieżne z przedstawieniami na ceramice są ponadto elementy pozwalające na określenie dzioba i rufy. Obie te partie są jednakowo wysoko uniesione ku górze. Na dziobie za pomocą prostych linii oznaczono trzy wiosła, natomiast na rufie znajduje się „kotwica” (wiązka wachlarzowato rozchodzących się linii), czasem określana jako „odbijacz”. Wydaje się, iż zasadniczy zarys kształtu łodzi oraz oba charakterystyczne elementy upoważniają w wypadku tego przedstawienia do szukania związków stylistycznych z dekoracją ceramiki kultury Nagada II.

Wśród niewielkich rytów z przedstawieniami zwierząt znajdują się m.in. sylwetki antylop. Jeden z rytów (ryc. 6a) to przedstawienie trzech zwierząt w układzie pionowym (jedno ponad drugim)¹⁵. Linia rytu jest cienka, delikatna, spatynowana podobnie jak tło. Najstaranniej opracowana jest sylwetka najwyższego zwierzęcia, posiada ono również najdłuższe rogi o zagiętych końcach. Linie rogów pozostałych zwierząt przechodzą w zarys nóg zwierząt znajdujących się powyżej.

Do grupy tej należy też inne przedstawienie antylopy (ryc. 6b) o uniesionej górnej partii smukłego tułowia i trójkątnej głowie opatrzonej długimi, prostymi rogami¹⁶. Linie rytu staranne, zdecydowane, wykonane cienkim narzędziem.

Sylwetki opisanych zwierząt wykazują zarówno pod względem technicznym, jak i stylistycznym duże zbieżności z przedstawieniami analogicznych zwierząt wykonanych wtórnie na fragmentach ceramiki z okresu przeddynastycznego i wczesnodynastycznego¹⁷.

III. Do trzeciej grupy zaliczono przedstawienia żyraf. Ich zarys jest bardziej zgeometryzowany, charakteryzują się ponadto wyraźnie zaznaczoną grzywą (ryc. 6d, e)¹⁸. Ze względu na fakt, iż jeden z tych rytów przecina rysunki należące do II grupy, wnioskujemy, że wykonane zostały później od nich. Bliższe datowanie umożliwiają dobre analogie wśród rytów wykonanych na fragmentach ceramiki z okresu wczesnodynastycznego¹⁹.

Niejasny jest stosunek wspomnianego już rytu z przedstawieniem zwierzęcia

¹³ Cottevieille - Giraudet, *L'Egypte...*, tabl. VI a, f; *Graffiti de la Montagne Thébaine*, t. I, z. 3, 1972, tabl. CXCv (No 3271).

¹⁴ Por. B. Landström, *Ships of the Pharaohs*, New York 1970, s. 13, ryc. 10, 14.

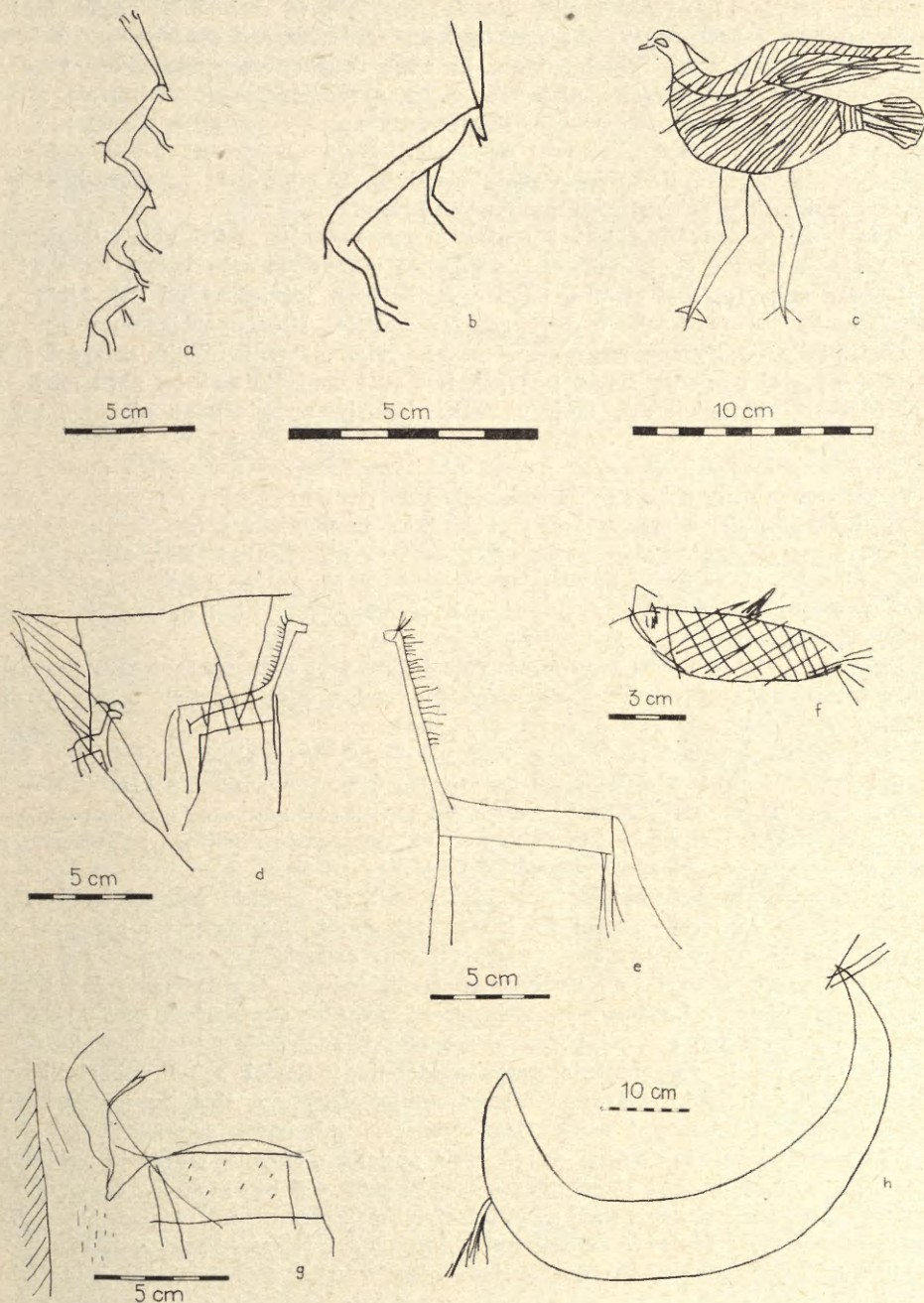
¹⁵ Cottevieille - Giraudet, *op. cit.*, s. 69, ryc. 45: 1.

¹⁶ Cottevieille - Giraudet, *op. cit.*, s. 69, ryc. 45: 2.

¹⁷ G. Brunton, *Matmar*, London 1948, tabl. XXXIV, 36; R. Mond, O. H. Myers, *Cemeteries of Armant I*, London 1937, tabl. LV; J. E. Quibell, *Ballas*, London 1896, tabl. LI, 1475.

¹⁸ Cottevieille - Giraudet, *op. cit.*, tabl. VI g; ryc. 45 a, b.

¹⁹ Brunton, *Matmar*, tabl. XXII, 19, s. 27.

Ryc. 6. Deir el-Bahari. Mniejsze graffiti z nawisu:

a, b — antylopy; c — sekretarz (*Sagittarius serpentarius*); d, e — żyrafy; f — ryba (malowana roztworem jasnej glinki); g — zwierzę z rodziny *Cervidae* (?); h — łódź

Smaller graffiti from the rock-shelter:

a, b — antelopes; c — secretary bird (*Sagittarius serpentarius*); d, e — giraffes; f — fish (painted with a solution of light-coloured clay); g — animal of the *Cervidae* (?); h — boat

z rodziny *cervidae* (?) (ryc. 6 g)²⁰, znajdującego się w zachodniej części nawisu, do pozostałych przedstawień. Ryt dość głęboki, ostry, mocno spatynowany o lekko czerwonym odcieniu we wgłębieniach. Rysunek jest schematyczny, bez większej ilości szczegółów, lecz trafnie oddający cechy przedstawionego zwierzęcia. Głowa trójkątna, mocno rozwinięte poroże. Prostokątny zarys tułowia, a uzyskane w ten sposób pole pokryte jest ukośnymi nacięciami. Nogi zaznaczono prostymi liniami. Tuż obok, na wprost głowy zwierzęcia znajduje się umownie zaznaczone drzewo. Poniżej głowy skupisko krótkich, pionowych kresek.

Odmienne stylistycznie jest również przedstawienie „sekretnarza” (*Sagittarius serpentarius*) (ryc. 6 c). Zostało ono wydobyte zdecydowanym rytym na powierzchni skały pokrytej dość ciemną patyną (kolor rytu jaśniejszy od tła). Linia rytu dość szeroka, w przekroju o półokrągłym zarysie. Nieproporcjonalnie masywne są nogi ptaka, wykonane znacznie cieńszym rytym. Powierzchnia skrzydeł i tułowia z wyjątkiem głowy i nóg pokryta jest skośnymi liniami (w paru miejscach wychodzącymi poza kontur), ogon u nasady oddzielony pięcioma pionowymi kreskami.

W świetle naszych obecnych badań nad zagadnieniem tebańskich graffiti prehistorycznych można z dużym prawdopodobieństwem przynajmniej część opisanych rytów łączyć z działalnością ludności kultury nagadyjskiej (grupa II). Poparcie takiego przypuszczenia, niezależnie od podanych wyżej kryteriów, stanowią również wnioski wynikające z analizy materiału litycznego, występującego w rejonie nawisu. Część rytów jest prawdopodobnie wcześniejsza, inne natomiast przypisać można okresowi wczesnodynastycznemu (grupa III).

W obrębie osadów gruzowych w rejonie nawisu wystąpiły niezbyt liczne zabytki krzemienne, które pod względem stanu zachowania podzielić można na dwie grupy:

1. Zabytki z patyną brunatną, lekko wyświecone. Należą do tej serii: rdzeń dwupiętowy wiórowy o skręconych odłupniach (ryc. 7 a), obłupień rdzenia lewaluaskiego z przygotowaną odłupnią z dwu boków podłużnych oraz uformowaną piętą (ryc. 7 b), drapacz atypowy krótki (ryc. 7 d), narzędzie wnękowe na odłupku degrosisażowym (ryc. 7 c), kilka odłupków i wiórów.

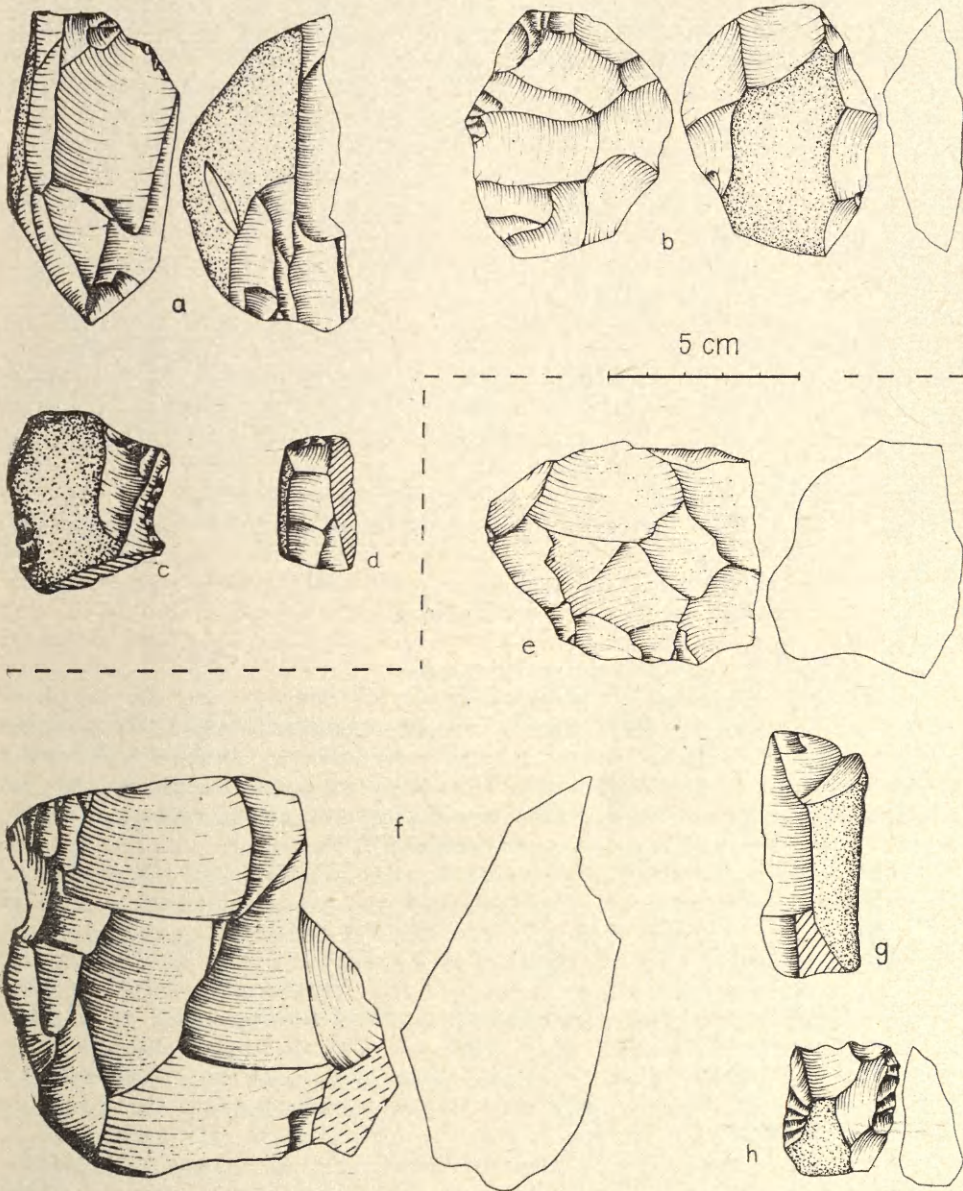
2. Zabytki całkiem świeże, pozbawione patyny, o dość ostrych krawędziach. Należą do tej serii dwa rdzenie: wiórowo-odłupkowy jednopiętowy z szeroką płaską odłupnią i uformowaną piętą (ryc. 7 f) oraz dwupiętowy odłupkowy z przygotowanymi piętami (ryc. 7 e). Ponadto wystąpił bardzo charakterystyczny drapacz wysoki odłupkowy z bokami retuszowanymi i zębatym drapiskiem (ryc. 7 h), a także 4 wióry (ryc. 7 g) i 5 odłupków pochodzących zapewne z tych rdzeni.

Pierwsza seria reprezentuje prawdopodobnie materiał schyłkowopaleolityczny, łączący cechy techniki wiórowej i lewaluaskiej. Niestety, ilość wyrobów jest nie wystarczająca do bardziej precyzyjnej diagnozy kulturowo-chronologicznej.

W przeciwieństwie do tego druga seria posiada elementy wyraźnie nawiązujące do kultury nagadyjskiej. Technika rdzeniowania tej kultury charakteryzuje się często rdzeniami odłupkowymi dwupiętowymi przechodzącymi niekiedy w rdzenie krążkowate, szczególnie w szcztkowej fazie eksploatacji. Obok tych rdzeni występują wiórowo-odłupkowe rdzenie jednopiętowe, stosunkowo niskie, z płaską odłupnią. Także wysokie drapacze, często zębate, są jednym z charakterystycznych narzędzi tej kultury, co wykazał już S. A. Huzayyin omawiając przemyśl krzemienisty z Armant. Rozmiary półsurowca oraz charakterystyczne cechy odbicia (piętki duże o rozwartym kącie zewnętrznym, wyraźne punkty uderzenia) są też jednym z charakterystycznych elementów kultury nagadyjskiej.

²⁰ Ryt nie publikowany, oznaczony przez ekipę CEDAE nr 3323.

Zabytki krzemienne znalezione w tym nawisie wskazują więc na istnienie dwu faz osadniczych: starszej, jeszcze schyłkowopaleolitycznej, oraz młodszej, niewątpliwie związanej z kulturą nagadyjską.

Ryc. 7. Deir el-Bahari. Narzędzia krzemienne z nawisu:
a, b, e, f — rdzenie; *c* — narzędzie wńękowe; *d, h* — drapacze; *g* — wiór

Flint tools from the rock-shelter:
a, b, e, f — cores; *c* — notched tool; *d, h* — end-scrapers; *g* — blade

BADANIE STANOWISK ZALEGAJĄCYCH W UTWORACH ALUWIALNYCH

Najistotniejszym osiągnięciem badań przeprowadzonych w 1974 r. jest stwierdzenie stanowisk występujących w osadach aluwialnych na granicy kotliny Deir el-Bahari i doliny Nilu. Ogólnie można wyróżnić kilka serii tych osadów, pozostających w związku z sedymentacją Nilu współczesnego lub jego plejstocenijskich poprzedników oraz z wyprzątaniem materiału detrytycznego ze stoków Gebła za pośrednictwem dolin rozcinających jego wschodni stok. W północnej części kotliny Deir el-Bahari znajdujemy kopalne wąwozy i doliny całkowicie zasypane grubymi żwirami scementowanymi żółtawym lepiszczem wapiennym. Osady te sięgają ponad 200 m n. p. m. Późniejsze od tych osadów, zapewne odpowiadających formacji Issawia lub Armant z granicy pliocenu i plejstocenu, są listwy terasów akumulacyjnych powiązane z pedymetami, występujące na poziomach 200, 150 i 130 m n. p. m. Są to resztki scementowanych osadów żwirowych, w zasadzie dobrze ogładzonych, niekiedy zawierających trochę otoczków kwarcu, występujących w lepiszczu różowawym, mułkowym.

W trakcie naszych badań osady te nie dostarczyły żadnych zabytków archeologicznych. Poczyniono natomiast interesujące obserwacje na temat tworzenia się pseudoartefaktów w tych osadach. Erozja podcinająca poszczególne serie konglomeratów powodowała staczanie się dużych brył scementowanych żwirów, z których często wystawały częściowo zatopione w lepiszczu krzemienie, lokalny składnik żwirów. Krzemienie te w trakcie staczania się brył konglomeratu odbijały się o powierzchnię stoku podlegając pseudoobróbce, formując przełamy zbliżone do przemysłowych. Bardzo często odbicia grupowały się przy jednej krawędzi, tworząc pseudoobróbkę przypominającą jednokierunkową lub nawet dwukierunkową obróbkę narzędzi otoczkowych. Następnie bryły konglomeratu ulegały dalszemu zwiertzeniu, a pseudochoppery i pseudochopping-toole wchodziły w skład kolejnych pięter osadów aluwialnych lub pokryw stokowych. W kilku wypadkach można było obserwować ten proces w trakcie następowania.

Obserwacje te rzutują w poważny sposób na wartość zabytków zaliczonych do kultury otoczkowej, które zostały zebrane w masywie tebańskim przez ekspedycję francusko-egipską. Okazy publikowane przez F. Débono, wykonane na płaskich okruchach, konkrejach lub otoczkach z wyjątkowo nieregularnie rozmieszczonymi odbiciami na częściach obwodu, są najprawdopodobniej pseudoartefaktami uformowanymi w sposób wyżej opisany²¹.

W dodatku podkreślić trzeba, że zarówno F. Débono²², jak i J. Coque²³ nie określili jednoznacznie pozycji stratygraficznej tych przedmiotów. Raz wspominają, że „zalegały one *in situ* w około piętnastu osadach geologicznych starszego czwartorzędu”²⁴, natomiast nieco dalej piszą, że występowały w konglomeratach i pokrywach gruzowych (sic!), które „surmontent les Dendara et Quena formations”²⁵. Biorąc pod uwagę wiek tych dwu ostatnich formacji określony przez Saida, Schilda i Wendorfa na okres poprzedzający środkową część ostatniego pluwiału musimy przyjąć, że żwiry pokrywające te formacje będą wieku późnoplejstocenijskiego. W tej sytuacji trudno przypuszczać, aby zabytki prymitywnej kultury otoczkowej występowały w osadach tak późnych *in situ*.

Wobec braku artefaktów w osadach zalegających na stokach Gebła zajęliśmy się szczegółowo stratygrafią osadów wypełniających kotlinę i powiązanych z doliną

²¹ Débono, *Prospection préhistorique...*, tabl. 123—131.

²² Débono, *op. cit.*

²³ R. Coque, R. Said, *Frange du Sahara Thébain, Étude géomorphologique*, [w:] *Graffiti de la Montagne Thébaine*, t. I, z. 3, s. 12—21.

²⁴ Débono, *op. cit.*, s. 34 z powołaniem się na opinię R. Saida i E. Zaghoulou.

²⁵ Débono, *op. cit.*, s. 34.

Ryc. 8. Deir el-Bahari. Stanowisko 3/74. Żwiry zawierające materiał górnopaleolityczny

Gravels containing upper palaeolithic material

Nilu. Osady zalegające w tej strefie są zbudowane z mułów silnie wapnistych, pokrywających bezpośrednio powierzchnie wapieni tebańskich lub łupków Esna. Muły te są zwieńczone serią mułowo-żwirową z przewarstwieniami żwirów lokalnych, głównie wapiennych. Muły charakteryzują się zespołem minerałów ciężkich, typowo metamorficznych, natomiast w seriach żwirowych przeważają minerały żelaziste, anhydryt i granat. Strop całej formacji jest zwieńczony glebą czerwoną. Następnie osady te zostały przecięte przez doliny związane z intensywnym spływem wód z Gebła, wypełnione seriami żwirowymi, słabo wysegregowanymi i zawierającymi materiał słabo otoczony. W obrębie tych dolin można wyróżnić kilka serii lokalnych osadów, głównie torencjalnych, których szczegółowa charakterystyka wymaga jeszcze dalszych badań.

Stropowa część serii mułowej, odpowiadająca najprawdopodobniej formacji Dendara/Quena, dostarczyła serii zabytków środkowopaleolitycznych (stan. 23/74). Wystąpiły m.in.: rdzeń lewaluaski do ostrzy, rdzenie podkrążkowate, zgrzebła (podwójne boczne, boczne wklęsłe z podstawą ścienną, transwersalne oraz zbieżne), odłupki retuszowane i odpadki. Należy sądzić, że jest to część zespołu mustiersko-lewaluaskiego, należącego do tej kultury, znanej z Egiptu oraz Bliskiego Wschodu. Wszystkie wyroby były stosunkowo świeże, z bardzo ostrymi krawędziami. Stanowisko zostało tylko częściowo zbadane, ponieważ zalega w sąsiedztwie grobu z okresu Nowego Państwa (nr 106) i jest pokryte murem oporowym, zabezpieczającym grób²⁶.

²⁶ Pol. B. Porter, R. L. B. Moss, *Topographical Bibliography of the Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs and Paintings*, Oxford 1960, t. I, cz. 1, s. 219 n.

Zabytki mustiersko-lewaluaskie wystąpiły też w glebie czerwonej pokrywającej górną serię mułów (stan. 1/74) oraz w aluwiach żwirowych spojonych mułkiem czerwonawym pokrywającym glebę (stan. 10/74).

Następna seria stanowisk wystąpiła w żwirach lokalnych włożonych w doliny rozcinające formacje poprzednio omówione (ryc. 8). Żwiry te o typowym charakterze torencjalnym zawierają zmieszany materiał środkowo- i górnopaleolityczny (stan. 3/74, 3a/74, 5/74, 5a/74 oraz 10/74). Można przypuszczać, że dzieli się one na dwie serie (stan. 3/74): starszą także zawierającą środkowy paleolit, m. in. łącznie z pewnymi elementami ateryjskimi, oraz młodszą, wyłącznie z paleolitem górnym.

*Institut Archeologii UJ
w Krakowie*

JANUSZ K. KOZŁOWSKI, JOACHIM ŚLIWA

DEIR EL-BAHARI

(Investigations of the Archaeological Mission of the Jagiellonian University in 1974)

Systematic investigations of prehistoric settlement in the region of the Deir el-Bahari Valley on the east side of the Theban Gebel were undertaken in 1974. They are part of a complex study of this zone, which is being prepared by the Polish Centre of Mediterranean Archaeology in Cairo under direction of Professor K. Michałowski.

The basic research problem in the zone mentioned was the exploitation of flint from the Theban limestone in prehistoric times. Twenty two surface sites, mostly of the workshop type, have been discovered. The earliest traces of flint working date from the Middle Palaeolithic and are connected with the Levallois-Mousterian industries (sites 3/74 and 21/74) and perhaps with the Aterian industry (site 3A/74).

The Upper Palaeolithic is marked by a much more intensive exploitation of flint. Part of the sites can be associated with the early phase of the Upper Palaeolithic, including the "A" culture distinguished by Said, Schild and Wendorf and characterized by developed blade technique (sites 4/74, 11/74, 16/74 and 20/74). Sites with elements of the Halfa technique have also been recorded (site 8a/74).

Intensive exploitation of flint also took place at the close of the Palaeolithic. It is connected with industries with the Levallois technique and the microlithic blade technique. This group includes sites 1/74, 4/74, 13/74 and 21g/74. Artifacts typologically linked with the Sebilian culture also occur (site 13/74).

During the Neolithic the deposits of the Theban flint were predominantly exploited by the Nagada culture. Large workshops, producing bifacial tools or blanks (axes, sickles etc.) occur. The workshops continued their activity into the Pharaonic period, producing mostly picks used in digging tombs.

Another problem of the 1974 season was the study of prehistoric rock engravings occurring in the neighbourhood of Deir el-Bahari. Though already discovered by R. Cotteville-Giraudet, they were not systematically studied. The present authors not only have considerably increased the number of the graffiti known but also made the first attempt at their chronological classification. At the same time, the rubble sediments of the rock shelter with the graffiti have revealed

a series of flint artifacts, part of which is of a late palaeolithic date and part doubtless belongs to the Nagada culture. Three groups of graffiti have been distinguished. The first and oldest (perhaps of a late palaeolithic date) is represented by gazelles, the second (doubtless of the Nagada II culture) includes zoomorphic graffiti and the representation of a boat, and the third (probably early dynastic) is also represented by zoomorphic graffiti (giraffes).

The third problem was the stratigraphy of the Quaternary deposits in the valley and their links with the Nile valley. The correction of the erroneous view concerning the occurrence of pebble tools in this area should be emphasized. As shown by observations, the so-called pebble tools from the Theban massif, published by F. Débono, were formed by natural processes. Moreover, the first middle palaeolithic site was discovered *in situ* in the top of Dendara/Quena formations, and new data concerning the lithological character and stratigraphical position of this formation have been obtained.

It is intended to continue the investigations.

